TÜRKLERİN İSLÂMLAŞMA SÜRECİ KAYNAKLARINA GENEL BİR BAKIŞ

Arş. Gör. Cüneyt GÜNEŞ*

Özet

İslâmiyet'in doğuşu ve Türklerin İslâmiyet'i kabul etmeleri, dünya tarihinin en önemli olaylarından birisidir. Orta Asya'ya kadar ulaşan İslâm fetihleri sonucunda İslâmiyet ile tanışan Türkler için yeni bir süreç başladı ve bu süreç Türklerin hayatında birçok değişiklik meydana getirdi. İslâmlaşma olarak tanımlayabileceğimiz bu süreç, uzun bir dönemi kapsamaktadır. Bu dönemin bir sonucu olarak, Türkler yeni bir hayat şekli kazandı. Türklerin İslâmlaşma sürecinde, İslâmiyet'i ilk dönemlerde bireysel daha sonraki dönemlerde ise kitlesel olarak kabul ettikleri bilinmektedir. Bu durum Arap yazarların da dikkatini çekmiştir. Bu anlamda VII. yüzyılda başlayan X. yüzyılda gelişen ve XII. yüzyılda da doruğa ulaşan Türklerdeki İslâmlaşma sürecinden dönemin kaynakları da detaylı bir şekilde bahsetmiştir. Bu çalışmada, bahsi geçen sürecin başat Türk-Arap kaynakları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Müslümanlar, İslâmlaşma, Kaynaklar, Orta Asya.

A GENERAL VIEW OF RESOURCES OF PROCESS OF THE ISLAMIZATION OF THE TURKS

Abstract

The birth of the Islam and embraced of Islam by the Turks is one of the most important event of the world history. In consequence of the Islamic conquest which reached to Central Asia, A new period started for Turks who acquainted with Islam and this period composed of many number of alterations in the lives of the Turks. This period that we will define as Islamization contains for a long period. As a result of the this process, Turks gained a new life style. It is clearly known that Turks adopted the Islam first individually and then as a whole at the during the Islamization of Turks. This case drawn attention of the Arabic authors. In this sense, Islamization process in the Turks, which started in the VII. century, developed during the X. century and reached its top point in the XII. century was largely mentioned in the sources of these periods. In this study, It will evaluated principal the Turkish and the Arabic source of the this period.

Key Words: Turks, Muslims, Islamization, Sources, Central Asia.

GİRİŞ

İslâmiyet'in doğuşu ve arkasından da Türklerin İslâmiyet'i kabul etmeleri dünya tarihinin en müstesna olaylarından birisidir. Çünkü İslâmiyet'in doğuşu ve peygamberliğin gelişinden (610) Hz. Peygamberin Vedâ Hutbesi'ne kadar (632) gerçekleşen tarihî süreçte, Arap toplumu bu zamana kadar görmediği bir sosyal değişim gördü. Bu yirmi iki senelik süre içerisinde dinî, siyasî, iktisadî, askerî ve sosyo-kültürel

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, cuneytgunes@mu.edu.tr.

birçok yenilik İslâmiyet sayesinde ortaya çıktı. İslâmiyet'in doğuşu, Dört Hâlifeler (632-661), Emevîler (661-750) ve Abbâsîler döneminde (750-1258); Arap yarımadası dâhil, Akdeniz dünyasını, Kuzey Afrika'yı, Güney İspanya'yı ve Orta Asya'yı hem dinen hem de sosyo-kültürel anlamda köklü değişikliklere itti. Bu süreç içerisinde Türklerin İslâmiyet ile tanışmaları, Türklerin dinî, siyasî, toplumsal ve kültürel bakımdan birlik olmalarını sağlamakla birlikte Türklere yeni bir millî benlik ve heyecan kazandırdı. Bu heyecan sayesinde Türkler, dünya tarihinde önemli roller oynadı.

VII. yüzyılda İslâm fetihlerinin Orta Asya'ya ulaşması ve Türklerin ilk yüzyıllarda bireysel sonraki yüzyıllarda ise kitlesel olarak İslâmiyet'i kabul etmeleri, İslâmiyet'in Orta Asya'da yayılması için büyük bir destekti. Bu anlamda İslâmiyet ile karşılaşmadan önce *atalar kültü* ve *Gök-Tanrı* inancına sahip olan Türklerin boylar halinde (özellikle X. yy) İslâmiyet'i kabul etmeleri, hem Türk hem de İslâm tarihi açısından adeta bir dönüm noktası olmuştur. Türklerin İslâmiyet'i kabul etmelerinden sonra gerçekleştirmiş oldukları fetih hareketleri, İslâm medeniyeti tarihinde yeni bir devrin açılmasına vesile olmuştur.

Orta Asya tarihi için bir dönüm ve Türkler için de İslâmiyet'in başlangıç noktası olarak *Talas Savaşı* (751) görülmektedir. Bu savaş sonucunda sadece Orta Asya'nın kaderi tayin edilmemiş aynı zamanda Türklerin İslâmiyet ile tanışmaları vuku bulmuştur. Ancak İslâmlaşma hemen bu yüzyılda olmamış, kitleler halinde İslâm'a geçiş X. yüzyılı bulmuştur (Şeker 2010: 142). Nitekim bu yüzyılda İbn Miskaveyh'in tartışmalı da olsa 200 bin Türk çadırının İslâmiyet'i kabul ettiği (Rásonyi 1971: 161) bilgisini vermesi dikkate değerdir. Barthold, Bağdad'ta yazılmış ve kaybolmuş olan bir tarihte bu bilginin var olduğunu; ancak Sâmânîlerde veya Arap coğrafyacıların eserlerinde böyle bir bilginin olmadığını belirtmektedir (Barthold 2006: 58). Ancak İbn Miskaveyh'in vermiş olduğu bu rakam kaynaklarda net bir şekilde ortaya konulamasa da en başından beri Türklerin yoğun bir şekilde İslâmiyet'i kabul ettiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Peki, Türk tarihinde "İslâmlaşma süreci" ne anlam ifade etmektedir? Bu süreç, Türklerin İslâmiyet'i samimî fakat henüz yüzeysel bir şekilde kabul ettikleri ve kendi millî kültürlerinden hemen vazgeçmedikleri bir dönemi ifade etmektedir. Bununla birlikte İslâmiyet'in Türkler arasında özümsenmeye başlandığı bir dönemdir. Bu süreç aynı zamanda basit bir hadise olmayıp siyasî, iktisadî, kültürel ve toplumsal pek çok yönü olan; uzun bir dilimde ve geniş bir coğrafyada cereyan eden karışık bir hadiseyi de ifade etmektedir. Bu nedenle, İslâmiyet'in Türkler için bir din, medeniyet ve hayat tarzı

haline gelmesi, VII. asırdan başlayarak XII. asra ve hatta bazı konargöçer Türk boyları için XVI. asra kadar sürmüştür (Kutlu 2011: 46).

Kaynaklar

IX. asırda İslâm tarihçiliği kendine has metodu ve konuları olan bir bilim haline gelmiştir. Bu asırda İslâm dünyasında tarih kaynakları o kadar çoğaldı ki siyasî tarih yanında, coğrafya, tabâkât, biyografi, şehir tarihleri ve bölgesel tarihler yazıldı. Nitekim yoğunluklu olarak IX. ve X. yüzyıllarda yazılan bu tarihler, İslâm dünyasını her yönden anlamamız açısından oldukça önemlidir. Bu doğrultuda İslâm dünyasına yeni adım atmış olan Türklerin İslâmiyet öncesi ve İslâmlaşma sürecindeki hayatları, hem Türk hem de Arap kaynaklarında geniş yer bulmuştur.

a) Türk Kaynakları

İslâmlaşma sürecini en iyi bir şekilde takip edebildiğimiz Türk kaynaklarını, Orhun Abideleri, Türk destanları ve XI.-XII. yüzyıllarda Türk-İslâm kültür temelli yazılmış kaynaklar olarak sınıflandırabiliriz. Bizim burada tüm Türk kaynaklarını incelemek gibi bir amacımız olmamakla beraber esas amacımız yukarıda ifade etmiş olduğumuz kaynakların İslâmlaşma sürecinde bize "ne ifade ettiği" sorusunun cevabını bulmaktır. Burada sırasıyla ilk önce sözlü kaynaklar olarak belirtilen destanları ve yazılı kaynaklar olarak belirtilen Orhun Abidelerini ve XI. ve XII. yüzyıldaki Türk-İslâm kaynaklarını belirteceğiz.

Türklerin İslâm düşüncesinin tarihsel sürecini veren en önemli kaynakların başında hiç şüphesiz ki destanlar gelmektedir. Bu eserler bir tarafıyla tarihî bir zemine dayanırken, bir yanıyla da Türk toplumunun psikolojik ve toplumsal (sosyolojik) boyutlarını gözler önüne serer. Farklı zaman ve mekânlara ait unsurlara sahip olmalarına rağmen bu eserler, tek bir kaynaktan yola çıkarak özünde değişmeden nesilden nesile aktarılır. Böylece özde bulunan gelenekler değişmemekle beraber, zaman ve mekân içerisinde bir takım değişikliklere (yeniliklere) maruz kalabilirler. Bu anlamda destanların, toplumların tarihî bir sürekliliğe sahip olduklarını ve geçmiş miras üzerine inşa edildiklerini belirtebiliriz (Şeker 2010: 24). İslâm öncesi devrin tesirleri dâhil Türk tarihi içindeki İslâmlaşma sürecini destanlarda bulabiliyoruz. Bu destanlar, İslâm dairesine giren göçebe Türklerin ne derece İslâmlaştıklarını ve eski Türk karakterini nasıl devam ettirdiklerini ortaya koymaktadır. "İslâm misyonerleri" olarak görülen dervişlerin de bu destanlarda, İslâmî efsanelere yer verdikleri ve destan kahramanlarını İslâm ile bağdaştırdıkları görülmektedir (Rásonyi 1971: 37). Bu açıdan İslâm dervişlerinin Türk destanlarına İslâmî unsur katması, İslâmiyet'in sadece hem sözlü

hem de yazılı edebiyatta yerleşmesine yardımcı olmamış aynı zamanda Türklerin ilk dönemlerdeki İslâm algısını anlayabilmemize de yardımcı olmuştur.

Konumuz açısından ilk bahsedilmesi gereken destan hiç şüphesiz ki *Oğuz Kağan Destanı*'dır. *Saka* ve *Alp Er Tunga Destanları*'na dayanan *Oğuz Kağan Destanı*, *Alp Er Tunga Destanı*'ndan sonra Türklerin en eski kültür dairesinde meydana getirilmiş olan destandır (Şeker 2010: 25). Bozkır kültürünün yaşayış tarzını temsil eden bu destanın İslâm öncesi ve sonrası olmak üzere iki şekli mevcuttur. İslâm öncesi versiyonunu, daha çok Şamanizm inançları çevresinde şekillenen ve hiçbir şekilde İslâmî tesir görülmeyen kısmı oluşturur. İkinci versiyonu ise İslâmiyet'in kabulüyle İslâmî bir hüviyete bürünen şeklidir. Bu şeklinde Türklerin ilk hükümdarı, Nûh Peygamber'in oğlu Yâfes olarak zikredilmektedir. Bu yönleriyle *Oğuz Kağan Destanı,* Türklerin dinî, sosyo-kültürel yaşam alanlarını ve İslâm öncesi dönemle sonrası arasında karşılaştırma imkânı bulabileceğimiz eserlerden birisidir (Ercilasun 2010: 111-112).

Oğuz Kağan Destanı'nın yanı sıra İslâm öncesi atalar kültü ve sonraki İslâm kültürünü yansıtan en önemli destanlardan birisi de *Manas Destanı*'dır (Yusupov 2009: 10). Türk destanlarının en uzunu olan *Manas Destanı*'nda eski Türk inançlarıyla İslâm'ın Kırgız boyları arasında yayılmasından sonra dâhil olunan İslâmî unsurlar iç içedir. Tarihî süreç içerisinde ve VIII. yüzyıldan önce atalar kültü ve Şamanizm'in etkisinin görüldüğü destanlarda yer alan birçok motif ve izlerin *Manas Destanı*'nda da bulunduğunu görmekteyiz (İnan 1968: 383).

İslâm öncesi Türk kültürünün geçiş devrine ait önemli kaynaklar arasında *Dede Korkut Hikâyeleri*'ni verebiliriz. Oğuzlar, Ön Asya'ya gelirken sözlü şekilde söyledikleri *Dede Korkut Hikâyeleri*'ni de kendileri ile getirmişlerdir. Oğuzlar, hikâyeleri, X. yüzyıldan başlayarak kabul etmeye başladıkları İslâm dininin özelliklerine ve Kafkasya ortamına uygunlaştırmışlardır. Hikâyelerde geçen Dede Korkut, Orta Asya İslâm kaynaklarında, esasen Müslüman evliyâ veya hakan olarak tanıtılmaya çalışılmıştır (Hüseynoğlu 2002: 845). Yazıya geçirilmeden önce sözlü olarak halk arasında yaşatılmış olan bu hikâyelerde, Türk ahlâk ve törelerinin, inançlarının ve kahramanlıklarının olağanüstü bir şekilde anlatıldığını görmekteyiz. VI. ve VII. yüzyıllara kadar götürülebilen hikâyeler, İslâm'a geçişle beraber yeni bir atmosfer içerisine girmiş ve yüzyıllarca bu doğrultuda gelişmiştir. Bu anlamda, Türklerin hem İslâm öncesi hem de İslâm sonrasına ait yaşantılarını bu hikâyelerde görebilmekteyiz (Ergin 1969: IX-XIV).

İslâmiyet öncesi Türklerin inanç sistemini incelerken başvurabileceğimiz ilk yazılı kaynak, hiç şüphesiz ki Türk dilinin en eski kalıntısı olan *Orhun Abideleri*'dir. *Orhun*

Abideleri, taş üzerine yazıldığı için kitabî kaynak olarak görülmelidir. Nitekim bu yazıtlar, birçok kaynak kaybolmasına rağmen yüzyıllardır varlıklarını koruyarak günümüze kadar ulaşmıştır. Türklerin eski dönemlerini anlatan en önemli eserleri olan bu abideler, Türk düşünce tarihinin en eski ürünleri olup eski Türk hayat ve inançlarındaki özellikleri açık bir şekilde anlatır. Bunun yanında bu kitabeler aslında dinî içerikte olmayıp Gök-Türklerdeki dinî verileri de satır aralarında görebilmekteyiz. Bu kitabeler sayesinde İslâm öncesi ve İslâm sonrasında Türklerin yaşam tarzlarını kıyaslama imkânı elde edebilmekteyiz. Çünkü bu kıyaslamaları yapmadan Türklerin dinî hayatında ne gibi değişikliklerin olduğunu ve İslâmiyet'i nasıl algıladıklarını görebilmemiz zorlaşmaktadır.

Türk-İslâm kültürünün oluştuğu Türkistan coğrafyasında ve XI. yüzyılda Türk dilinde kaleme alınan en eski eser *Kutadgu Bilig*'dir. Yusuf Has Hâcib tarafından İslâmî ve millî değerler bir araya getirilerek oluşturulan *Kutadgu Bilig*'de Türklerin siyasî, askerî, fikrî, dinî ve sosyal hayatları en güzel örnekleriyle sunulmuştur. Aynı zamanda Türklerin İslâmiyet ile ilişkileri en iyi şekilde verilmiştir. Budist ve Maniheist inançların hâkim olduğu bir dinî ve kültürel coğrafyada kaleme alınan bu eser, İslâm öncesi devrin *atalar kültü* anlayışının yanı sıra İslâmlaşma sırasında Türklerin İslâm algısını da anlatmaktadır. (Şeker 2010: 40.) Bu doğrultuda *Kutadgu Bilig*'de İslâm öncesi ile sonrası Türk kültürünün çok iyi bir şekilde inşâ edildiğini görmekteyiz. Dikkatli bir şekilde incelendiğinde eserde Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerin iç içe geçtiği İslâmî bir terminolojinin hâkim olduğu görülecektir. Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*'in 1. bab'ında Allah'a, 2. bab'ında Hz. Peygamber'e 3. bab'ında ise Dört Sahabe'ye methini söyler (Hâcib 2003: 12-15). Hâcib'in vermiş olduğu örneklerde İslâmiyet'e sıkı bir şekilde bağlı olduğu görülmektedir. Bu anlamda *Kutadgu Bilig*, Türkistan'da İslâmiyet'in özümsenmeye başlandığı bir devirde kaleme alınmış olup Türklerin İslâmiyet anlayışını yansıtan en önemli eserdir diyebiliriz.

Kutadgu Bilig ile birlikte İslâm kültür dairesine girmiş olan Türk topluluklarında ve devletlerinde İslâmiyet'e geçiş esnasında başvurulabilecek diğer kaynak, Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eseridir. Türklerde *Orhun Abideleri* başta olmak üzere *Kutadgu Bilig* ile devam eden bilgi birikimi, bu eserde adeta ölümsüzleşmiştir. Nitekim içermiş olduğu kelimeler ve atasözleri vb. İslâmiyet öncesi veya İslâmlaşma sürecini ele alırken vazgeçilemeyecek malzemelerdir. Bunun yanı sıra Kaşgarlı Mahmud, Türkleri Hz. Nûh'a bağlayarak (Kaşgarlı 2006: I-350) ve Hz. Peygamber'in hadîslerine dayanan İslâmî bir mevkiinin içerisine de sokarak yüceltmektedir. Kaşgarlı eserinde, "Türk dilini öğreniniz; çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır."

(Kaşgarlı 2006: I-3); "Benim bir ordum vardır, ona 'Türk' adı verdim, onları doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kızarsam Türkleri, o ulus üzerine musallat kılarım." (Kaşgarlı 2006: I-351) hadîs rivâyetlerini vermektedir.

Geçiş devresi için değerlendirilebilecek diğer bir eser ise Türk şairlerinden Edib Ahmed'in kaleme almış olduğu *Atebetü'l-Hakâyık* adlı eseridir. Eserin tam olarak ne zaman kaleme alındığı bilinmemekle beraber *Kutadgu Bilig*'den sonra yazıldığı kesindir. İslâm inanç ve ahlâk ilkelerinin manzum bir şekilde ifade edildiği *Atebetü'l-Hakâyık*'da Türklerin dinî düşüncesinin olgunlaşmaya ve hayata bakış açısında dinin etkinliğinin artmaya başladığını görmekteyiz.

b) Arap Kaynakları

İslâmiyet'in ortaya çıkışı ve geniş alanlarda yayılması, çok amaçlı seyahatleri de beraberinde getirmiştir. Hac farzını yerine getirme, ilim öğrenme, vergilerin toplanması, geniş alanlara yayılan topraklarda ticaretin yapılması vb. coğrafyanın ve tarihin bilinmesini gerekli kılmıştır. Bu gereklilik sonucunda, İslâm Devletleri bazında resmî görevlerde bulunan kişiler, hem tarihî hem de coğrafî eserler ortaya koymuşlardır. Bu kaynaklar, Orta Asya coğrafyası ve tarihi hakkında ayrıntılı bilgiler vermekle beraber İslâm'ın bölgeye siyasî, askerî ve kültürel anlamda nasıl ulaştığını ortaya koyması bakımından değerlidir.

İlk olarak bahsedeceğimiz kaynak, Uygurlar (Tokuz-Oğuzlar) hakkında en güvenilir bilgiyi veren ve Orta Asya'ya seyahat eden ilk Arap müellif olan Temîm İbn Bahr el-Mutavvi'i'dir (Turan 2011: 463). Abbâsîler tarafından 821 yılında Tokuz-Oğuzların hakanına elçi olarak gönderilen İbn Bahr, bu hakanın zengin ve geniş ticaret merkezi olan payitahtından, onun sarayı ile muhteşem çadırından, ordunun ihtişam ve nizâmından ve Isık-Gölü civarında yaşayan Türklerden bahsetmiştir (Togan 1981: 52). İbn Bahr'ın elçiliği sırasında, "…yirmi gün birbirlerine pek yakın köylerden ve meskûn yerlerden geçtim. Halkın çoğu Mecusî olup ateşe taparlardı. Bir kısım halk ise Mani dininde idiler. Bundan sonra Tokuz-Oğuz hükümdarının oturduğu şehre vardım. Bu şehir, etrafında köy ve kasabalar bulunan müstahkem bir şehir idi. Şehrin surlarının demirden on iki büyük kapısı vardı. Bundan başka şehirde pek çok çarşı, ticarethâne ve kalabalık bir nüfus vardı. Tokuz-Oğuz halkının çoğu Mani dininde idiler." Tokuz-Oğuzların yanı sıra İbn Bahr, diğer bir Türk topluluğu olan Kimeklerin nerelerde yaşadıklarını, hayat tarzlarını da yazmış ve Taraz'dan Kimek hükümdarının başkentine kadar giden yol hakkında da bilgi vermiştir (Minorsky 1948: 283). İbn Bahr'ın vermiş olduğu bu bilgilerin diğer coğrafyacılar tarafından da kullanıldığını görmekteyiz.

Verilen bilgilerin Türklerin İslâmlaşma sürecinde hangi durumda olduklarını görmemiz bakımından oldukça değerlidir.

İslâm uygarlığının altın çağında yaşayan ve Arap nesrinin en büyük dehası sayılan Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhız (öl. 869) tarafından kaleme alınan *Menâkibü Cündü'l-Hilâfe ve Fazâ'ilü'l-Etrâk* (Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Fazîletleri) adlı eser, Abbâsî İmparatorluğu içerisinde görev yapan Türk gulâmlarından bahsetmektedir. Arap edebiyatının en önemli kişilerinden birisi olan Câhız, Basra doğumlu olup onun döneminde Basra'da çok canlı bir şekilde ilim ve kültür faaliyetleri mevcuttu. Bu şehirde kendisini yetiştiren Câhız, Türkler hakkındaki müspet düşüncelerini derli toplu bir şekilde kaleme almıştır. Bu eserinde Câhız, büyük ölçüde orduda görev yapan Türklerin diğer milletlerden üstün olduklarını belirtmeye çalışmıştır. Yazmış olduğu bu eser, Türkler hakkında bilgi veren en eski Arap kaynağı olmasından dolayı oldukça önemlidir. Ayrıca Türklerin kişisel ve fiziksel özelliklerinden de bahsettiği için eseri bir antropolojik eser özelliği de taşımaktadır (Câhız 1967: 15).

İslâmiyet'in Buhârâ ve çevresinde yayılmasını en iyi şekilde gösteren kaynakların en başında Narşahî (öl. 959)'nin *Târîh-i Buhârâ* adlı eseri gelmektedir. Arap-İslâm fütuhâtının Horâsân ve Mâverâünnehr'de henüz tam olarak yerleşmediği bir zamanda Arapça ve oldukça beliğ (anlaşılır) bir şekilde kaleme alınan *Târîh-i Buhârâ*, Narşahî tarafından 943-944 senesinde onun çağdaşı olan Sâmânî hükümdarı Nûh b. Nasr (943-954)'a takdim edilmiştir. Narşahî'nin İslâm dünyasının doğusunun, özellikle de İran ve Orta Asya'nın en meşhur eserlerinden birisi olarak kabul edilen ve Buhârâ tarihini anlattığı bu eseri, 1128-1129 senesinde "insanların çoğu Arapça kitap okumaya rağbet etmemekteydi ve dostlarım benden bu kitabı Farsçaya tercüme etmemi istediler." (Narşahî 2013: 3) diyerek işe girişen Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir. Aynı zamanda el-Kubâvî, kendi zamanında vuku bulan olayları ve Narşahî'nin kaydetmediği bilgileri de ilave etmiş ve esas *Târîh-i Buhârâ*'yı gözden geçirerek yeniden düzenlemiştir. Farsça yazılmış en eski şehir tarihi olarak karşımıza çıkan el-Kubavî'nin hazırlamış olduğu bu metin, gerekli notlar eklenerek Erkan Göksu tarafından Farsçadan günümüz Türkçesine tercüme edilmiştir. Orta Asya tarihi araştırmalarında sıklıkla müracaat edilen *Târîh-i Buhârâ*, İslâm öncesi ve erken dönem İslâm tarihi hakkında kıymetli bilgiler içermektedir. Çok zengin bir içeriğe sahip olan eser, sadece tarihçilerin değil aynı zamanda arkeoloji, nümizmatik, filoloji ve etnografi gibi çeşitli alanlarda araştırmalar yapan araştırmacılar için de önemli bir kaynaktır (Narşahî 2013: IX-X).

Günümüz Türkçesi'ne tercüme edilen bu eserde, Orta Çağda Buhârâ şehrinin ortaya çıkışı, Buhârâ ve çevresinde İslâmiyet'in yayılışı, Horâsân'ın içlerine kadar devam eden İslâm fetihleri, Buhârâ şehrinde hâkimiyet kuran Türkler ve Müslümanlar ile ilk siyasî ve askerî münasebetler ve şehirde hüküm süren diğer hânedânlar gibi birçok konu hakkında bilgi bulunmaktadır. Kısaca bu eserde konumuz açısından değerli olan bilgilere göz atacak olursak, Buhârâ'yı fetheden Kuteybe b. Müslim, İslâm'ın kabulünün zorla olamayacağını görmüş ve Mâverâünnehir Türkleri ile iyi ilişkiler kurmuştur. Çünkü Buhârâlılar gizlice putperestlik yapıyorlardı. Buradaki Tuğşad'ın İslâmiyet'i kabul etmesiyle İslâmiyet hızlı bir şekilde yayılmıştır. Kuteybe, burada ibadethâne özelliğinin yanı sıra tebliğ ve kültür merkezi niteliği de taşıyan camiler yaptırdı. Böylece Buhârâ, yapısal olarak tam bir İslâm şehrine büründü. Kuteybe, halk arasında İslâmiyet'i yaymak için Cuma günlerinde namaza gelen halka "Her kim Cuma namazında hazır olursa iki dirhem verilecektir." diyordu. Narşahî, Kuteybe'nin bu vaadine binaen Cuma namazlarına zenginlerin değil paraya ihtiyacı olan fakirlerin geldiğini belirtmiştir. Buhârâ halkının da İslâm'a rağbeti gün be gün fazlalaşmış ve zamanla halk mescide sığmamaya başlamıştır (Narşahî 2013: 75-76). Kuteybe, bu faaliyetleriyle hem fizikî hem de psiko-sosyal olarak Buhârâ'yı İslâm yurdu haline getirmiş ve birçok zâhid ve âlimin gelmesiyle de Buhârâ *Kubbetü'l-İslâm* haline gelmiştir.

Abbâsî halifesi el-Mütevekkil-Alallah'ın (öl. 862) sarayında on yıllık nedimlik yapan ve Orta Asya'dan Afrika'ya kadar ulaşan İslâm fetihlerini anlatan Ahmed b. Yahyâ el-Belâzuri (öl. 892)'nin *Fütûhu'l-Büldân* (Ülkelerin Fetihleri) adlı eseri konumuz açısından önemlidir. İslâm tarihi konusunda en güvenilir kaynaklardan sayılan (Yerinde 2008: 123-124.) Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (öl. 822-828)'dan bazı bilgiler almış olan el-Belâzuri İslâm fetihlerini, kronolojik anlatmaktan çok şehirlerin coğrafî yapısına uygun olarak anlatmayı tercih etmiştir. Kaynakta fizikî coğrafyanın yanı sıra Müslüman Arapların çevre siyasî güçlerle olan askerî ve siyasî münasebetlerinin yanı sıra karşılaşılan toplulukların askerî, siyasî, ticarî ve sosyo-kültürel durumları anlatılmaktadır. Verilen bilgiler doğrultusunda İslâm fâtihlerinin siyasî ve askerî anlamda yeni bölgelerde nasıl mücadele ettiklerini ve İslâm'ın bu bölgelerde nasıl nüfuz ettirilmeye çalışıldığını görebilmekteyiz. Bu anlamda *Fütûhu'l-Büldân*, İslâm fetihleri hakkında yazılmış olan ve zamanımıza ulaşabilen eserlerin en eskilerindendir (Belâzurî 2013: XVII).

Eski Türklerin toplumsal yaşantıları, gelenek ve görenekleri hakkında en geniş bilgiyi veren kaynak İbn Fazlân (öl. 922)'dır. Fazlân, Abbâsî halifesi Muktedir-Billâh (908-

932) tarafından İslâm'ı anlatması için İdil-Bulgarları'na gönderilen elçilik heyetinde yer almıştır. İbn Fazlân, Sevsen er-Ressî adlı elçinin başkanlığında 921'de Bağdat'tan yola çıkarak Rey, Nişabur, Merv, Buhârâ ve Hârezm üzerinden 922 yılında Bulgar hanının İdil boyundaki karargâhına ulaşmıştır. Elçilik heyetini Bulgar İlteberi Almuş'un idaresi altındaki dört boyun beyleri, kardeşleri ve çocukları ve sonra bizzat Bulgar İlteberi Almuş karşıladı. Bundan sonra törenle Halife'nin mektubu okunarak Bulgar İlteberi ve hatununa hilat giydirildi ve İdil Bulgarları devlet bazında Müslümanlığı kabul ettiler (Fazlân 1995: 47-49). Bu seyahatten önce de bölgede İslâmiyet'in kısmen yayılmış olabileceğini düşünebiliriz. Abbâsî elçilik heyetinin kâtibi sıfatıyla İbn Fazlân, bu seyahatini ve mühim olayları el-Rihle adıyla kaleme kalmıştır. El-Rihle, 1923 yılında Z. V. TOGAN tarafından Meşhed kütüphanesinde bulunmuş yine onun tarafından 1939'da Leipzig'de Almanca tercümesiyle birlikte yayınlanmıştır. İbn Fazlân'ın kaleme almış olduğu bu eser sayesinde en başta Bulgar Türklerinin daha sonra diğer Türk boylarının dinî inanış ve yaşayışı, kültür ve sosyo-iktisadî durumları hakkında geniş bilgi edinebiliyoruz (Fazlân 1995: 11-13). Özellikle İslâm'ın nasıl yaşanması gerektiği de özellikle İbn Fazlân tarafından Bulgarlara anlatılmıştır. Nitekim Bulgar camisinde hutbenin yanlış okunmasıyla alakalı İbn Fazlân'ın bir müdahalesi olmuş ve nasıl olması gerektiğini anlatmıştır. Bu müdahalesi sonucunda İlteber kendi ve babasının adını değiştirmiş ve doğru bir şekilde hutbesini okutmuştur (Fazlân 1995: 50-51). Vermiş olduğu diğer bir bilgi de "Bulgarlar arasında beş bin kadın ve erkekten müteşekkil Barancer diye tanınan büyük bir aile gördük. Hepsi de Müslüman olmuşlar ve namaz kılacak ahşap bir cami yapmışlardı. Fakat Kur'ân okumasını bilmiyorlardı. İçlerinden bir kısmına namaz kılacak kadar Kur'ân öğrettim. Benim elimle Tâlût adında biri Müslüman oldu. Ona Abdullah adını verdim. Bunun üzerine, "Bana, senin kendi adını vermeni istiyorum" dedi. Adını hemen Muhammed olarak değiştirdim. Bu adamın karısı, anası ve çocukları Müslüman olup hepsi de Muhammed adını aldılar. Ona, 'El-Hamdülillah' ve 'Kul huvallâhu ahad…' surelerini öğrettim." (Fazlân 1995: 61). İbn Fazlân'ın Oğuzlar hakkında vermiş olduğu bilgilerde de Oğuzların İslâmiyet'e Kur'ân-ı Kerim ile ısındırılmaya çalışıldığıyla alakalıdır. Nitekim bir diyalogda "İçlerinden biri 'Bana Kur'an oku.' dedi. Okuyunca hoşuna gitti. Tercümana dönerek, 'Ona, susmamasını söyle.' dedi. (Fazlân 1995: 36). İbn Fazlân'ın Oğuzlardan ilk görüştüğü Küçük Yınal daha önce Müslüman olmuş fakat kabilesinin 'Müslüman olursan bize reislik edemezsin.' demesi üzerine Müslümanlıktan vazgeçmiştir (Fazlân 1995: 39). Görüldüğü üzere Oğuz lideri, siyasî hâkimiyetini kaybetme korkusundan dolayı eski inancına dönme gereği duymuştur.

İslâmlaşma sürecinde dikkate alınabilecek en önemli kaynak, İslâm dünyasının yetiştirdiği en büyük âlim ve tarihçilerinden olan Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 923)'nin kaleme almış olduğu günümüzde *Taberî Târîhi* olarak da bilinen *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk* adlı eserdir. 840 yılında Taberistan'da doğan Taberî, tam anlamıyla kendisini ilme adamış birisidir. Bahsettiğimiz eserinde tarih sahasında zamanına kadar yazılan malzemeyi gözden geçirmiş, sağlam bulduğu rivâyetlerin hepsini eserine almış ve bu rivâyetler hakkında yorum yapmamıştır (Işıltan 1979: 597). Taberî, en eski devir peygamberler ve hükümdarlardan başlayarak 915'e kadar vuku bulan olayları râvî zinciri ile anlatmıştır. Eserinde, Türklerle Arapların ilk defa temasa geçtiği VII. ve VIII. asırlara ait bilgiler de mevcuttur. Taberî, Arap yazarları içinde eski Türklerden en çok bahseden kişidir.

Aynı şekilde XI. yüzyılda yerli İran hanedanları için yazılmış olan Gerdizî'nin *Zeyn el-Ahbâr* adlı eseri de kaynak itibariyle oldukça önemlidir. Gerdizî'nin 1049-1053 yılları arasında yazdığı bu eserde, Haziran-Temmuz 999 tarihinden sonraki olaylara bizzat şâhit olması çok önemlidir. Eserinde, İran hükümdarlarının, Peygamberin ve 1032 yılına kadar İslâm tarihi ile 1041 yılına kadar ki ayrıntılı Horâsân tarihinden bahseder (Şeşen 1998: 80). Bu eser, Sâmânîler devri (875-999) de dâhil Horâsân'ın siyasî ve içtimaî tarihi için başvurulması gereken ilk kaynaklar arasındadır (Şeker 2010: 53). Gerdizî, eserinde Sâmânîler Devleti, Türkler ve Orta Asya coğrafyası hakkında son derece önemli ve ayrıntılı bilgiler vermektedir. Gerdizî, İslâmiyet'i kabul eden Türklerden "Türkmenler" adı ile bahsetmiştir (Sümer 1999: 79). Ancak Oğuzlar bu adı uzun süre benimsemediler. Oğuzların yanı sıra Gerdizî, çevre bölgelerdeki toplulukların dinî törenlerine, gelenek ve göreneklerine; filozoflarına ve âlimlerine ait bilgiler de vermektedir (Barthold 1977: 766).

Taberî ve Gerdizî'den sonra Horâsân ve Mâverâünnehir tarihi hakkında en çok bilgi veren kişi İbnü'l-Esir'dir. İbnü'l-Esir'in XIII. yüzyıl tarihçisi olmasına rağmen geçmiş dönemlere ait nesnel bilgiler vermesi (muahhar kaynak) ve birçok tarihçiye kaynaklık etmesi, onun bu kaynaklar arasında bahsedilmesini gerekli kılmıştır. İbnü'l-Esir'in *el Kâmil fi't-Târîh*'i umumî İslâm tarihi tarzında yazılmış olan tarihlerin en önemlilerinden birisidir. Başlıca kaynağı Taberî olan İbnü'l-Esir'in eseri, dünyanın yaratılışından başlar ve 1230 yılına kadar gelişen olayları anlatır. İbnü'l-Esir, Taberî'nin aksine elindeki malzemeyi daha iyi kullanmış ve Taberî'nin eserine büyük ölçüde ilaveler yapmıştır. Bundan dolayı İbnü'l-Esir'in Taberî'den başka kaynaklara da sahip olduğu düşünülebilir. Eserde Türk tarihinin birinci çağını aydınlatacak çok sayıda malûmat vardır. Nitekim İbnü'l-Esir'in 751'de Araplar ile Çinliler arasında vuku bulan

ve Orta Asya'nın batı kısmının kaderini tayin eden Talas Savaşı'ndan, Çin kaynaklarının teyit ettiği şekilde bahsetmesi Türk-İslâm tarihi için oldukça önemlidir (Barthold 1990: 3; Esir 2008a: 607). Bu savaştan Taberî başta olmak üzere diğer Arap tarihçilerinin bahsetmediğinin altını çizmekte fayda vardır. Bunun yanı sıra İbnü'l-Esir, X. yüzyılda 200 bin obalık bir Türk topluluğunun İslâmiyet'i kabul etmesi (960) hakkında da bilgi vermiştir (Esir 2008b: 186). Bu Türk topluluğunun Karahanlı hânedanlığının hâkim bulunduğu yerlerdeki Yağma, Karluk, Çiğil ve Tuhsı kavimleri olduğu belirtilmelidir (Sümer 1999: 79).

Tarihî eserlerin yanında Türklerin İslâmlaşma süreci ve Türkistan coğrafyası hakkında bilgi veren coğrafî eserleri de dikkate almak gerekmektedir. Bu coğrafî eserler, bölgenin sosyo-ekonomik yapısını ve kısmen de dinî haritasını çıkarmamız bakımından oldukça önemlidir. Bunların en önemlisi hiç şüphesiz ki "İslâm coğrafyasının babası" olarak bilinen (Hurdazbih 2008: 13) İbn Hurdazbih (820-912)'in kaleme almış olduğu *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseridir. IX. yüzyılın ilk yarısında bir ilin posta (berid) ve iletişim başkanı olan İbn Hurdazbih, görevini kolaylaştırmak için bir rehber yazmıştır. Bu rehberde ticaret yolları, Halifeliğin sınırları içindeki kervan yolları, şehirlerarasındaki mesafeler ve birçok ilginç ve yararlı bilgiyi bu rehberinde toplamıştır. IX. yüzyılın ikinci yarısında müellif, bu kılavuzu yönetim ve coğrafya bilgilerini bir araya getirdiği bir eser olarak *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adıyla yeniden yazmıştır. Bu eserinde coğrafyacı, Türk ülkeleri ve Türklerin siyasî, iktisadî, dinî ve sosyo-kültürel birçok özelliği hakkında bilgiler vermektedir. Vermiş olduğu bilgiler, daha önceki dönemlerdeki Halifeliğin posta teşkilatının arşivlerinden alınmıştır. Bu durumdan dolayı birçok Arap coğrafyacı, az ya da çok İbn Hurdazbih'in bu eserinden faydalanmış ve böylece eserin güvenilirliğini kanıtlamışlardır (Kumekov 2013: 11-12).

IX. yüzyılda yaşayan büyük tarihçilerden ve coğrafyacılardan ikincisi de hiç şüphesiz ki İbn Hurdazbih ile çağdaş olan Yakubî'dir (öl. 897). Onun yazmış olduğu *Kitâbu'l-Buldân* adlı eseri, coğrafya kitapları sahasında en eski ve en değerli olanıdır. Yakubî, uzun süren araştırmalardan ve seyahatlerden sonra topladığı malzemeye dayanarak bu eserini yazmıştır. Eserinde Türkler hakkında vermiş olduğu bilgiler oldukça değerlidir. Nitekim Abbâsî Hâlifesi Me'mun (813-833)'un sağlığında 3000 kadar Türk gulamını topladığını, Samarra şehrini inşa ederken Türklerin iktâlarını diğer insanların iktâlarından ayırdığını belirtmektedir. Samarra şehrindeki Türklerin yaşamlarından ve mahallelerinden ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir (Yakubî 2002: 38-44). Bunların yanı sıra Orta Asya'daki Türklere yönelik olarak da bilgiler vermektedir. Şaş şehri maddesinde, bu bölgenin Türkler ile savaşılan bir bölge olduğu, bundan sonra ise şirk

beldelerinin yer aldığı (İslâmiyet'in henüz ulaşmadığı Türk beldeleri), bunların çeşitli grup ve ülkelere ayrıldığı belirtilir. Bu toplulukların bazıları Karluklar, Tokuz-Oğuzlar, Türkeş, Kaymak ve Oğuzlardır. Yakubî, bu toplulukların yaşam tarzlarından, sosyo-iktisadî durumlarından ve siyasî mücadelelerinden bahsetmektedir (Yakubî 2002: 74-75).

X. yüzyılda Türklerden bahseden diğer bir Arap coğrafyacı, Ebu İshak el-İstahrî'dir. İstahrî, İran'da doğmuş, X. asrın ilk yarısında yaşamış ve 951'de *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserini yazmıştır. Bu eserinde Türklerden ayrıntılı bir şekilde bahsetmiştir. İstahrî, "Tokuz-Oğuzlar, Kırgızlar, Kimekler, Oğuzlar ve Karluklar hep Türk'tür. Bu boyların hepsi aynı dili konuşur ve anlaşırlar." bilgisini vermektedir. Bu boyların yaşadıkları bölgelerin sınırlarından ve halkın çoğunluğunun Müslüman ve Hıristiyan; hükümdar ve mâiyyetinin Yahudi olduğu Hazarların ülkesinden bahsetmektedir. Aynı zamanda Peçenekler, Başgırtlar ve Müslüman olan Bulgarların yaşam tarzlarından bahseder (Şeşen 2001: 156-161). Yakubî'nin verdiği şu bilgi dikkat çekicidir: "…Mâverâünnehr halkının kudret ve kuvvetine gelince, İslâm ülkeleri arasında buradan daha çok cihattan nasibi olan yer yoktur. Zirâ, bütün Mâveraünnehr Dârü'l-Harb'e huduttur. Aşikârdır ki, İslâm dünyasına Türklerden daha kudretli komşu Dârü'l-Harb yoktur. Mâverâünnehr halkı Türklerin karşısında bir hudut teşkil eder. Türklerin İslâm Dünyası'na girmelerine mâni olur. Zirâ, Türkler diğer ırklara göre kuvvet, cüret, cesaret ve atılganlıkta üstün olduklarından Mâverâünnehr halkının askerleri Türklerdendir…" (Şeşen 2001: 163)

İstahrî'den sonra X. yüzyılın ilk yarısında yaşayan tarihçilerden ve coğrafyacılardan olan Mes'ûdî (öl. 956-957)'nin hayatı da seyahat ve araştırmayla geçmiştir. Me'sûdî, Hindistan'dan Atlantik Okyanusu'na kadar Kızıl Deniz'den Hazar Gölü'ne kadar seyahat etmiştir. Mes'ûdî'nin otuz cilt kadar olan *Ahbâru'z-Zamân* adlı tarih ve coğrafya eserinden günümüze kadar ancak küçük parçalar ve kısaltılmış şekilleri ulaşmıştır. Onun birçok tarihî eserinden sadece ikisi günümüze ulaşmıştır. Bunların birincisi, ikincisinden oldukça kapsamlı olan *Murûcu'z-Zeheb,* ikincisi ise *Kitabu't-Tenbih ve'l-İşraf*'tır. Mes'ûdî'nin eserlerinde Türkler hakkında çok değerli tarihî, siyasî, coğrafî ve etnografya bilgileri mevcuttur. Bir anekdot aktaracak olursak: "…Bu ticaret yolu diğer Türk kabilelerinin topraklarından geçer ve onların koruması altındadır. İçinde bulunduğumuz şu 332 (943-944) yılında Bulgar hükümdarı Müslüman'dır. Üç yüz on yılından sonra (922) gördüğü bir rüya sebebiyle Muktedir-Billâh zamanında Müslüman olmuştur. Oğlu hacca gitmiş ve Bağdat'a uğramıştır. Halife Muktedir, ona siyah sancak ile hediyeler verdi. Bir camileri vardır." (Mes'udî 2011: 142). Anekdotta görüldüğü

üzere Mes'udî, Bulgarların Müslüman olması hakkında bilgi vermektedir. Müslüman olduktan sonra Halifelik ile Bulgarlar arasındaki ilişkilerin iyi yönde geliştiğini belirtebiliriz. Nitekim bu yüzyıldan sonra da İdil-Bulgar hac heyetlerinin Bağdat'a geldiklerini görüyoruz (Yazıcı 2002: 74).

Türklerin İslâmlaşma sürecinden bahseden Arap tarih ve coğrafya eserlerinin yanı sıra Türkler arasında İslâm fikrinin yayılmasından bahseden İslâm mezhep kaynakları da vardır. Mürcie fikirleri, Emevî-Haşimî iktidar mücadelesinden bunalan, Arap asıllılar ve Emevîler tarafından ikinci sınıf vatandaş muamelesi gören ve ilmî başarılarıyla toplumda itibar kazanmaya çalışan mevâlî kesimden büyük ilgi gördü. Ancak kendilerini ilme veren bu kişiler, iç çekişmelere ve iktidar kavgalarına katılmayarak, daha çok Horâsân ve Mâverâünnehr'de yürütülen fetih hareketlerine katılmışlardır. Nitekim Türkler arasında İslâmiyet'in yayılmasında Mürcie fikirlerinin ve bu kişilerin etkisi kesinlikle yadsınamaz. Özellikle komutan Hasan b. Muhammed'in yazmış olduğu *Kitabü'l-İrcâ* adlı eser, mezhebin fikirlerinin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır (Kutlu 2002: 181). Sabit Kutna'nın *İrcâ Kasîdesi* (728) adlı eseri vasıtasıyla da Mürcie fikirlerinin Horâsân ve Mâverâünnehr'de yayıldığını belirtebiliriz. Sabit Kutna'nın öldürülmesinden sonra Horâsân ve Mâverâünnehr'de özellikle Türkler arasında İslâm'ın yayılmasında Haris b. Süreyc'in faaliyetleri dikkate değerdir (Kutlu 2002: 183-184).

Abbâsîler'in ilk yıllarında da Mürcie'nin etkisi devam etti. Özellikle Horâsân'da Belh şehrinden Kûfe'ye ilim öğrenmeye gelenlerin, özellikle Ebû Hanîfe'yi ve daha sonraları onun öğrencilerini tercih etmeleri sebebiyle, buraya Mürcie'nin kalesi adı verildi (Kutlu 2002: 186). Mürcie fikirlerinin, fikir özgürlüğü, ılımlı uzlaşmacı teolojisi, Müslümanların eşitliği, cizye ve haracın kaldırılması, adalet ve hoşgörü vb. esasına dayanması, Horâsân ve Mâverâünnehr'de İslâmiyet'in Türkler ve mevâlî arasında yayılmasını sağlamıştır (Kutlu 2002: 209-210).

SONUÇ

İslâmiyet'in doğuşundan sonra Araplarla Türkler arasındaki ilk ilişkilerin nasıl meydana geldiği hakkında tam bilgimiz olmamakla beraber ilişkilerin tarihçiler tarafından Hz. Ömer zamanında başladığı vurgulanmaktadır. Müslüman fetihlerinin Horâsân coğrafyasına kadar ulaşmasıyla Araplar ve Türkler sınır komşuları olmuşlar ve bu iki farklı toplum hayatın her alanında farklı etkileşimleri birbirlerine aktarmışlardır. Nitekim Kuteybe bin Müslim, Buhârâ'nın yerli halkı ile iyi ilişkiler kurmuş ve İslâmiyet Horâsân'da özellikle yöneticiler ve halk arasında yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bu

faaliyetler sonucunda, Türkler arasında İslâmiyet'i bireysel olarak ilk kabul edenlerin, köleler ve askerler olduğunu belirtebiliriz.

Özellikle VIII. yüzyılda iki farklı coğrafyada yaşayan iki farklı toplum, dönemin siyasî konjektörünü de dikkate alarak dönemin egemen güçlerinden birisi olan Çin'e karşı Talas Savaşı'nda müttefik olmuşlar ve bu savaş iki farklı toplum ve coğrafya, özellikle de Orta Asya coğrafyası, açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bu müttefiklik sonucunda, Araplar ve Türkler arasında hem olumlu ilişkiler geliştirilmiş hem de Türklerin İslâmiyet ile tanışması vuku bulmuştur.

Farklı bir coğrafyada egemenlik kuran Müslümanların Orta Asya'ya yapmış oldukları gazâlar, dönemin yazarları tarafından ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Özellikle Arap tarihçi ve coğrafyacılar, kendilerinden yaşayış ve kültür olarak farklılıklar arz eden Türkler hakkında ayrıntılı bilgiler vermişlerdir. Türklerin etnografik bilgilerinin yanı sıra hükümdarları, şehirleri, siyasî ve iktisadî yapıları, yaşayış tarzları, sosyo-kültürel durumları vb. hakkında Arap kaynaklarında önemli bilgiler mevcuttur.

Türk kaynaklarını da dikkate alarak, VIII. yüzyıldan başlayarak XII. yüzyıla kadar Türklerin İslâmlaşma süreci kaynaklarının çeşitliliğini artırmak mümkündür. Bu kaynakların özellikle IX. ve XII. yüzyıllar arasında yoğunlaşması dikkate değerdir. Nitekim bu dönemde Türk boyları, Abbâsî halifelerinin ılımlı politikaları sayesinde kitleler halinde İslâm dinini kabul etmişler ve bu durum Arap tarihçi ve coğrafyacılarının gözünden kaçmamıştır.

İslâmiyet öncesinde Türklerin yaşam tarzlarını ve İslâmlaşma sürecinde yaşanan değişimleri, Arap kaynaklarının yanı sıra Orhun Kitâbeleri, Türk destanlarında ve XI. ve XII. yüzyılda Orta Asya Türk-İslâm kültür temelli kaleme alınan kaynaklardan da takip edebilmekteyiz. Bu anlamda çalışmamızda belli başlı örneklerini verdiğimiz, Türk ve Arap kaynakları, Türklerin İslâm öncesi hayatları, İslâmlaşma süreci ve Türklerin İslâm algısı hakkında yeterince bilgi vermektedir.

KAYNAKÇA

BARTHOLD Vladimir V., (1977), "Gerdizî", **İA**, IV, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

BARTHOLD Vladimir V., (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (Haz. Hakkı Dursun YILDIZ), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

BARTHOLD Vladimir V., (2006), **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, (Haz. Kâzım Yaşar KOPRAMAN-İsmail AKA), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Edip Ahmet, (2006), **Atebetü'l-Hakayık**, (Haz. R. Rahmeti ARAT), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, (2013), **Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)**, (Çev. Mustafa FAYDA), İstanbul: Siyer Yayınları.

el-Câhız, (1967), **Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri**, (Çev. Ramazan ŞEŞEN), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, (2013), **Târîh-i Buhârâ**, (Farsçadan Çev. ve Notlar, Erkan GÖKSU), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ERCİLASUN B. Ahmet, (2010), "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Düşünceler", **İslâmiyet Öncesi Türk Destanları**, (Haz. Saim SAKAOĞLU-Ali DUYMAZ), İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 108-112.

ERGİN Muharrem, (1969), **Dede Korkut Kitabı**, Ankara: Millî Eğitim Basımevi.

HÜSEYNOĞLU Kamil, (2002), "Dede Korkut'un Tarihî Şahsiyeti ve Yaşadığı Kültür Ortamı", (Editörler Hasan Celal GÜZEL-Kemal ÇİÇEK-Salim KOCA), **Türkler**, C. V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 845-852.

IŞILTAN Fikret, (1979), "Taberî", **İA**, XI, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

İbn Fazlân, (1995), **Seyahatnâme**, (Çev. Ramazan ŞEŞEN), İstanbul: Bedir Yayınevi.

İbn Hurdazbih, (2008), **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, (Çev. Murat AĞARI), İstanbul: Kitabevi Yayınları.

İbnü'l-Esîr, (2008a), **el-Kâmil fi't-Târîh**, (Çev. Ahmet AĞIRAKÇA-Beşir ERYARSOY-Zülfikar TÜCCAR-Abdülkerim ÖZAYDIN-Yunus APAYDIN-Abdullah KÖŞE), IV, İstanbul: Hikmet Neşriyat.

İbnü'l-Esîr, (2008b), **el-Kâmil fi't-Târîh**, (Çev. Ahmet AĞIRAKÇA-Beşir ERYARSOY-Zülfikar TÜCCAR-Abdülkerim ÖZAYDIN-Yunus APAYDIN-Abdullah KÖŞE), VII, İstanbul: Hikmet Neşriyat.

İNAN Abdulkadir, (1968), "Türk Destanlarına Genel Bir Bakış", **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KUMEKOV E. Bolat, (2013), **Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti**, (Çev. Mehmet KILDIROĞLU-Çingiz SAMUDİNUULU), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KUTLU Sönmez, (2002), "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. I, s. 168-210.

KUTLU Sönmez, (2011), **Türkler ve İslâm Tasavvuru**, İstanbul: İSAM Yayınları.

Mesudî, (2011), **Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)**, (Çev. ve Notlar D. Ahsen BATUR), İstanbul: Selenge Yayınları.

MINORSKY Vladimir, (1948), "Tamīm ibn Baḥr's Journey to the Uyghurs", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, Vol. 12, No. 2, s. 275-305.

RASONYI Làzsló, (1971), **Tarihte Türklük**, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

SÜMER Faruk, (1999), **Oğuzlar**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

ŞEKER M. Fatih, (2010), **İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru**, Ankara: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları.

ŞEŞEN Ramazan, (1998), **Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul: IRCICA Yayınları.

ŞEŞEN Ramazan, (2001), **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türk ve Türk Ülkeleri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

TOGAN V. Zeki, (1981), **Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul: Enderun Yayınları.

TURAN Osman, (2011), **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Yakubî, (2002), **Ülkeler Kitabı**, (Çev. Murat AĞARI), İstanbul: Ayışığı Kitapları.

YAZICI Nesimi, (2002), "İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslamiyet", (Editörler Hasan Celal GÜZEL-Kemal ÇİÇEK-Salim KOCA), **Türkler**, IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 394-408.

YERİNDE Adem, (2008), "Siyasî, Etnik ve İdeolojik Kıskaçta Özgün Kalabilen Bir Dilci: Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ", **Usûl İslâm Araştırmaları Dergisi**, S. 9, (Ocak-Haziran), s. 119-152.

YUSUPOV Keneş, (2009), **Manas Destanı**, (Çev. Fikret TÜRKMEN-Alimcan İNAYET), Ankara: AKM Yayınları.

Yusuf Has Hacib, (2003), **Kutadgu Bilig**, (Çev. R. Rahmeti ARAT), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.